

औरंगाबाद जिल्ह्यातील लोकसंख्या रचनेचा भौगोलिक अभ्यास

डॉ. अशोक शहाजी भालेराव
भूगोल विभाग
चिश्तीया कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
खुलताबाद, जि.औरंगाबाद

प्रस्तावना:

मानवी लोकसंख्या ही नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. या दृष्टीने लोकसंख्येचा अभ्यास झाला पाहिजे. कोणत्याही प्रदेशाचा समतोल विकास करण्यासाठी लोकसंख्या घटकाचा अभ्यास महत्त्वपूर्ण ठरतो. यामध्ये लोकसंख्या वितरण, घनता संरचना स्थलांतर लोकसंख्या वाढ मरतेता नागरीकरण इत्यादी घटक येतात. या घटकांवर भौगोलिक जैविक आर्थिक सामाजिक धार्मिक राजकीय या राजकीय घटकांचा प्रभाव पडत असतो. प्रादेशिक विकास नियोजनामध्ये या घटकांचा सखल व शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणे आवश्यक आहे. यांना असा अभ्यास अनिवार्य आहे. औरंगाबाद जिल्हा लोकसंख्या रचनेचा भौगोलिक अभ्यास या लेखांमध्ये वरील हेतू समोर ठेवून लेखन करण्यात आलेले आहे. यामुळे लोकसंख्या वाढीचा कल लोकसंख्येची गुणवत्ता समजून घेण्यास फायदा होतो.

अभ्यासाची उद्दिष्टे

- 1) औरंगाबाद जिल्ह्यातील लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.
- 2) औरंगाबाद जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या अभ्यासणे.
- 3) औरंगाबाद जिल्ह्यातील धर्मनिहाय लोकसंख्येचा अभ्यास करणे

अभ्यास क्षेत्र:

"औरंगाबाद जिल्हा लोक संख्या रचनेचा भौगोलिक अभ्यास" शोधनिबंधाचे अभ्यासक्षेत्र औरंगाबाद जिल्हा आहे. औरंगाबाद जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तर-मध्य भागात बसलेला आहे. जिल्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 19° उ.ते 20 3. रेखावृत्तीय विस्तार 74°पू ते 76 ° पू असा आहे. हा जिल्हा मुख्यत्वे गोदावरी खोऱ्यात वसलेला असून जिल्ह्याचे काही क्षेत्र सोयगाव कन्नड वैजापूर तालुक्यातील काही क्षेत्र तापी नदी खोऱ्यात येते. जिल्ह्याची पूर्व पश्चिम लांबी 201 कि. मी आणि उत्तर दक्षिण लांबी 161 कि .मी अशी आहे जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 10137,61चौ. कि.मी असून महाराष्ट्र राज्याच्या 3.28% इतकी आहे .जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 3701282(2011)जनगणने नुसार एवढी आहे. औरंगाबाद जिल्हा मराठवाड्याची राजधानी आहे .भौगोलिक ,ऐतिहासिक आर्थिक ,सामाजिक आणि

राजकीय दृष्ट्या राज्यातील महत्त्वपूर्ण जिल्हा आहे. जिल्ह्यामध्ये औरंगाबाद ,कन्नड, सिल्लोड ,सोयगाव, खुलताबाद वैजापूर ,फुलंब्री ,गंगापूर व पैठण अशी नऊ तालुके आहेत. शासकीय स्तरावरून प्रकाशित होणाऱ्या लोकसंख्या विषयक उपलब्ध आकडेवारीवरून प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लेखन करण्यात आलेले आहे.

अभ्यास पद्धती:

औरंगाबाद जिल्हा लोकसंख्या रचनेचा भौगोलिक अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी शासकीय स्तरावरील प्रकाशित अशा दुय्यम स्वरूपाच्या आकडेवारीचा वापर केलेला आहे यासाठी अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय महाराष्ट्र शासन मुंबई जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन औरंगाबाद काही संदर्भ ग्रंथ तसेच विकिपीडिया वेबसाईट इत्यादी साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे मानवी लोकसंख्या विषय आकडेवारी दाखविण्यासाठी आवश्यक तेथे सांख्यिकीय भूमितीय तंत्राचा आलेख नकाशांचा वापर केला आहे. विश्लेषण:

औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय क्षेत्रफळ व गावांची संख्या यांचे विवरण तक्ता क्र. १ मध्ये देण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. १

औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय क्षेत्रफळ व गावांची संख्या

अ. क्र	तालुका	क्षेत्रफळ	गावांची संख्या
१	कन्नड	१५०७	२११
२	सोयगाव	६५९	८५
३	सिल्लोड	१२३५	१३१
४	फुलंब्री	६६८	९२
५	औरंगाबाद	१३३३	१८५
६	खुलताबाद	४८४	७६
७	वैजापुर	१३०८	१६६
८	गंगापूर	१५१०	२२१
९	पैठण	१४२८	१८९
एकुण		१०१३२	१३५६

संदर्भ: जनगणना, २०११

औरंगाबाद जिल्हा तालुकानिहाय क्षेत्रफळ:

औरंगाबाद जिल्हाचे एकूण क्षेत्रफळ 10,100 चौ. कि.मी असून सर्वात जास्त क्षेत्रफळ गंगापूर तालुक्याचे 1510 चौ. कि. मी आहे. तर सर्वात कमी क्षेत्रफळ खुलताबाद तालुक्याचे 484 चौ.की .मी हे. कन्नड तालुक्याचे क्षेत्रफळ १५०७ चौ.कि.मी. असून सोयगाव तालुक्याचे क्षेत्रफळ ६५९ चौ.कि.मी. आहे. तक्त्यामध्ये जिल्हातील तालुकानिहाय गावांची संख्या दिलेली असून गंगापूर तालुक्यात सर्वाधिक २२१ गावांची संख्या असून सर्वात कमी गावांची संख्या खुलताबाद तालुक्यात ७६ इतकी आहे. कन्नड तालुक्यात ८५ गावे असून औरंगाबाद तालुक्यात १८५ गावे आहेत.

तक्ता क्र. २

औरंगाबाद जिल्हातील तालुकानिहाय ग्रामीण – नागरी लोकसंख्या

अ. क्र	तालुका	ग्रामीण लोकसंख्या	शहरी लोकसंख्या
१	कन्नड	३००२६०	४०,७५९
२	सोयगाव	११३०८७	००
३	सिल्लोड	३०१७३३	५८२३०
४	फुलंब्री	१६१०१२	००
५	औरंगाबाद	२८१२६८	१३०९१०६
६	खुलताबाद	१०२५७९	१५७४९
७	वैजापुर	२७००७५	४१२९६
८	गंगापूर	२५६१६८	१०१९८७
९	पैठण	२९४९३०	५३०४३
	एकुण	२०८१११२	१६२०१७०

स्त्रोत: जनगणना २०११

औरंगाबाद जिल्हा: ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या:

मानवी लोकसंख्या अभ्यासात लोकसंख्येच्या विविध घटकांचा अभ्यास महत्त्वाचा असतो. यामध्ये लोकसंख्या वितरणामध्ये ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्येचा अभ्यास विविध ध्येय-धोरणे ठरविण्यासाठी, प्रदेशाच्या समतोल विकासासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो .लोकांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणावरून लोकसंख्येचे ग्रामीण व नागरी लोकसंख्या असे वर्गीकरण केले जाते .या अभ्यासावरून सामाजिक रचना ,वय रचना ,लिंग रचना ,राहणीमान ,व्यवसायाचे स्वरूप ,लोकसंख्या घनतेचे वितरण ,विकासाचा स्तर ही सर्व

वैशिष्ट्ये लक्षात येतात. त्यावरून नियोजन करताना उपाय योजना करणे सोयीचे होऊन मानवी जीवन कल्याणकारी करता येते. औरंगाबाद जिल्ह्यातील ग्रामीण आणि शहरी लोकसंख्या वितरणाच्या अभ्यासावरून वरील बाबी स्पष्ट होतात.

उपलब्ध आकडेवारीनुसार औरंगाबाद जिल्ह्याची ग्रामीण व नागरी अशी एकूण लोकसंख्या 3701282(2011) एवढी असून जिल्ह्याची एकूण ग्रामीण लोकसंख्या 2081112 योगी असून एकूण नागरी लोकसंख्या 1620170 एवढी आहे. जिल्ह्यातील तालुका निहाय ग्रामीण लोकसंख्या वितरण पुढीलप्रमाणे आहे. सर्वाधिक ग्रामीण लोकसंख्या सिल्लोड तालुक्याची 3.01.733एवढी आहे तर सर्वात कमी ग्रामीण लोकसंख्या खुलताबाद तालुक्याची 1.02.579एवढी आहे कन्नड ग्रामीण लोकसंख्या3,00,260 पैठण2,94,930 औरंगाबाद2,81,268 याप्रमाणे आहे जिल्ह्यामध्ये नागरी लोकसंख्या सर्वाधिक असणारा तालुका औरंगाबाद आहे येथील नागरी लोकसंख्या13,09,106 एवढी आहे .सर्वात कमी नागरी लोकसंख्या खुलताबाद तालुक्यात15,749 एवढी आहे. गंगापूर तालुका नागरी लोकसंख्या 1,01,987असून सिल्लोडची नागरी लोकसंख्या58,230 एवढी आहे.

तक्ता क्र. ३

औरंगाबाद जिल्हा: ग्रामीण नागरी स्त्री पुरुष प्रमाण (२०११)

अ. क्र	तालुका	ग्रामीण स्त्री पुरुष प्रमाण	नागरी स्त्री पुरुष प्रमाण
१	कन्नड	९१८	९२७
२	सोयगाव	९२०	--
३	सिल्लोड	९२२	९३६
४	फुलंब्री	९२६	--
५	औरंगाबाद	९०१	९२२
६	खुलताबाद	९३१	९४१
७	वैजापुर	९३४	९४३
८	गंगापूर	९२७	९०१
९	पैठण	९३५	९३७
	एकूण	९२३	९२२

स्त्रोत: भारतीय जनगणना २०११

औरंगाबाद जिल्ह्यातील दरहजारी स्त्रीयांचे सरासरी प्रमाण ९२२ असे आहे. जिल्ह्यातील ग्रामीणागातील एकूण सरासरी स्त्री पुरुष प्रमाण ९२३ आहे. नागरी भागातील स्त्रीयांचे प्रमाण ९२२ असे आहे. जिल्ह्यातील तालुकानिहाय विवरण पुढीलप्रमाणे: ग्रामीण भागातील सर्वात जास्त स्त्रीयांचे प्रमाण पैठण तालुक्यात ९३४ असून सर्वात कमी खुलताबाद तालुक्यात ९३१ एवढे आहे.

औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये नागरी भागात सर्वात जास्त स्त्रीयांची संख्या वैजापूर तालुक्यात ९४३ अशी आहे तर नागरी भागात सर्वात कमी स्त्रीयांची संख्या दर हजारी औरंगाबाद तालुक्याची ९२२ एवढी आहे.

तक्ता क्र. 4
औरंगाबाद जिल्ह्यातील धर्म निहाय लोकसंख्या प्रमाण (२०११)

अ. क्र	धर्म	एकुण लोकसंख्या प्रमाण	ग्रामीण लोकसंख्या प्रमाण	नागरी लोकसंख्या प्रमाण
१	बौद्ध धर्म	८.४८	४.६३	१३.११
२	ख्रिश्चन	०.४३	०.१२	०.८३
३	हिंदू	६३.७७	७९.७७	५४.६४
४	जैन	०.८३	०.३१	१.५
५	मुस्लिम	२१.२५	१४.८९	२९.४१
६	शीख	०.१३	०.०३	०.२६
७	इतर	०.०२	०.०१	०.०४
८	निधर्म	०.१८	०.२०	०.१६

स्त्रोत: जनगणना २०११

औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये हिंदू, मुस्लिम, बौद्ध, शीख जैन इतर व निधर्म इ. धर्माची लोकसंख्या वास्तव्यास आहे. यामध्ये हिंदू धर्माच्या लोकसंख्येचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजेच ६८.७७% इतके आहे. ग्रामीणागात हिंदू धर्माचे प्रमाण सरासरी ७९.७७% असून नागरी भागात ५४.६४% आहे. मुस्लिम धर्माचे सरासरी प्रमाण २१.२५% असून ग्रामीणागात १४.८९% तर नागरी भागात २९.४१% एवढे आहे. बौद्ध धर्माच्या लोकसंख्येचे प्रमाण जिल्ह्यामध्ये सरासरी ८.४८% असून ग्रामीण भागात ४.६३% तर नागरी भागात १३.११% आहे. तसेच ख्रिश्चन धर्म लोकसंख्येचे प्रमाण सरासरी ०.४३% असून ग्रामीण भागात ०.१२% तर नागरी भागात ०.८३% एवढे आहे.

जैन धर्म लोकसंख्या प्रमाण सरासरी ०.८३% असून ग्रामीण भागात ०.३१% तर नागरी भागात १.५% एवढे आहे. शीख धर्म लोकसंख्या प्रमाण सरासरी ०.१३% असून ग्रामीणागात ०.०३% तर नागरी भागात ०.२६% आहे. अशा प्रकारे औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये वरील प्रमाणे धर्मनिहाय लोकसंख्या प्रमाण आढळते. औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये सर्वाधिक लोकसंख्या हिंदू धर्माची २५४५४३८ एवढी आहे. तर सर्वात कमी लोकसंख्या शीख धर्माची ५१४२ एवढी आहे. हिंदू धर्मानंतर मुस्लिम धर्माची लोकसंख्या ७८६६७७ एवढी आहे. जिल्ह्यामध्ये इतर धर्म लोकसंख्या अल्प म्हणजे १००५ आहे तर निधर्म लोकसंख्या ६९५५ इतकी आहे. बौद्ध, ख्रिश्चन, जैन, मुस्लिम शीख आणि इतर या धर्माची लोकसंख्या ग्रामीण भागाच्या तुलनेत नागरी भागात जास्त आढळते.

निष्कर्ष :

- 1) 2011 च्या जनगणनेनुसार औरंगाबाद जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या 37,01,282 इतकी आहे.
- 2) जिल्ह्याची एकूण ग्रामीण लोकसंख्या 20,81,112 असून नागरी भागाची एकूण लोकसंख्या 16, 20,170 एवढी आहे.
- 3) औरंगाबाद जिल्ह्यात एकूण नऊ तालुके असून त्यामध्ये एकूण 1356 गावे आहेत.
- 4) जिल्ह्यातील गंगापूर तालुक्यात सर्वाधिक गावांची संख्या असून ती 221 एवढी आहे. तर सर्वात कमी गावांची संख्या खुलताबाद तालुक्यात 76 एवढी आहे.
- 5) जिल्ह्यामध्ये ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण सर्वाधिक सिल्लोड तालुक्यात तीन 301733 एवढी आहे. तर सर्वात कमी ग्रामीण लोकसंख्या खुलताबाद तालुक्यात 102 579 अशी आहे.
- 6) नागरी लोकसंख्या औरंगाबाद तालुक्यात 13,09,106 अशी आहे. तर सर्वात कमी नागरी लोकसंख्या खुलताबाद तालुक्यात 15,749 एवढी आहे.
- 7) औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण दर हजारी सरासरी 923 आहे. तर ग्रामीण भागासाठी पैठण तालुक्यात स्त्रियांचे प्रमाण 934 असे सर्वाधिक आहे. तर ग्रामीण भागामध्येच खुलताबाद तालुक्यात स्त्रियांचे प्रमाण 931 असे सर्वात कमी आढळले. नागरी भागामध्ये सर्वाधिक स्त्रियांचे प्रमाण दर हजारी वैजापूर तालुक्यात 943 आहे. तर सर्वात कमी औरंगाबाद तालुक्यात 922 असे आहे.
- 8) औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये धार्मिक रचनेनुसार सर्वाधिक लोकसंख्या हिंदू धर्माची 68.77% अशी आहे. तर सर्वात कमी लोकसंख्या शीख धर्माची 0.13% एवढी आहे.
- 9) जिल्ह्यामध्ये हिंदू धर्माची लोकसंख्या नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात जास्त आहे. तर बौद्ध, ख्रिश्चन, जैन मुस्लिम, शीख या धर्माची लोकसंख्या ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात अधिक आढळते.

संदर्भ:

- १) लोकसंख्या भूगोल – डॉ. घोष टी. एन.
- २) लोकसंख्या भूगोल – डॉ. घारपुरे विठ्ठल
- ३) औरंगाबाद जिल्हा – सामाजिक व आर्थिक समालोचन
- ४) विकिपीडिया
- ५) भारत व जगाचा भूगोल आणि पर्यावरण – प्रा. ए. बी. सवदी